

Мовні одиниці та їх функціонування в контекстах різного типу

УДК 811.161.2'42

Р. А. Трифонов

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Метамова любові

Трифонов Р. А. Метамова любові. У статті розглянуто метамовні засоби, які використовуються в сучасній українській есеїстиці про любов. Виокремлено найбільш характерні для зазначених текстів об'єкти рефлексії (властивості імені концепту, розрізнення *любов / кохання*, експлікація слідів попередніх уживань мови та ін.). Відзначено різний рівень рефлексивності як рису авторського стилю й відображення мовної особистості. Простежено зв'язок між метамовною рефлексією і дискурсивним самопозиціонуванням автора.

Ключові слова: *метамова, есеїстичний дискурс, конотація, національна картина світу, мовна особистість.*

Трифонов Р. А. Метаязык любви. В статье рассматриваются метаязыковые средства, используемые в современной украинской эссеистике о любви. Выделены наиболее характерные для указанных текстов объекты рефлексии (свойства имени концепта, различение *любов / кохання*, экспликация следов предыдущих употреблений языка и др.). Отмечен различный уровень рефлексивности как признак авторского стиля и отражение языковой личности. Прослеживается связь между метаязыковой рефлексией и дискурсивным самопозиционированием автора.

Ключевые слова: *метаязык, эссеистический дискурс, коннотация, национальная картина мира, языковая личность.*

Tryfonov R. A. The Metalanguage of Love. In the article, metalingual means used in modern Ukrainian essayistics about love are considered. The most characteristic objects of reflection (the properties of the concept's name, *lyubov / kokhannya* distinction, explication of the traces from previous uses etc) are noted. The difference between reflexivity levels is pointed out as a feature of author's style and language personality manifestation trait. The relation between metalingual reflection and author's discourse self-positioning is observed.

Key words: *metalanguage, essayistic discourse, connotation, national image of the world, language personality.*

Потреба залучати метамовні засоби: пояснювати та коментувати слова й вирази, мотивувати номінацію, експлікувати референцію тощо – може виникати у мовця в різних ситуаціях реального спілкування чи текстотворення. Законмірності функціонування таких засобів у дискурсі цікаво розкриваються в тих випадках, коли є можливість обстежити сукупність текстів, об'єднаних спільною темою, у яких, проте, репрезентовані різноманітні мовні особистості з відмінними дискурсивними настановами й стилістикою. Інакше кажучи, якщо різні мовці говорять про один предмет, вони не тільки залучають різні мовні одиниці (на це в лінгвістиці останнього часу науковці звертають дуже серйозну увагу), але й виявляють індивідуальне ставлення до самих тих одиниць (цей аспект лишається малодослідженим). Тим часом метамовна рефлексія, яка «відкриває шлях для аналізу й оцінки певної семіотики, усвідомлення... її можливостей і обмежень» (як слушно вважає Н. Мечковська) [5:244], водночас ще й розкриває деякі риси світобачення мовця.

У двох резонансних «тематичних» збірках, що з'явилися в Україні у 2000-ні роки, видруковано короткі тексти – здебільшого есе – найпопулярніших українських сучасних письменників (по 25 авторів і текстів у кожній) на теми свободи («Нерви ланцюга», 2003 р.) і любові [13]. Привертає увагу якраз те, що мова для есеїстів у цих творах інколи в присутні моменти виявляється не лише знаряддя висловлювання думки, але також і об'єктом їхньої рефлексії, образом, ментальною структурою, яка поміж інших належить до створюваної картини світу. Специфіку метамови свободи я спробував окреслити в нещодавно опублікованій статті [7]; предметом нинішньої розвідки стануть метамовні засоби в рефлексіях чи оповідах про любов. Для аналізу з книжки «100 тисяч слів про любов, включаючи вигуки» взято твори українською мовою, належні до жанру есе. Ці тексти являють собою ціле поле для вивчення розмаїтих вербальних засобів, призначених, щоб актуалізувати один із ключових концептів у картині світу; вони ж дозволя-

ють судити про специфіку концептуалізації любові в індивідуальній свідомості.

Цей концепт із розвитком лінгвістики не міг не опинитись у фокусі антропоцентричних мовознавчих студій, виконуваних на матеріалі різних лінгвокультур, зокрема слов'янських. А. Вежбицька залучає розмаїтий мовний матеріал, міркуючи спочатку над питанням про вербалізацію любові в польському мовомисленні, а згодом – про любов як полісемантему та почуттєву універсалью в різних мовах та картинах світу [10; 11:145–146 та ін.; 12:242 та ін.; 9:52–53]. На матеріалі польської мови ґрунтовну розвідку здійснив Б. Бервячонек [8], охопивши любов людини до Бога і Бога до людини. Монографічне дослідження про ЛЮБОВ як лінгвокультурний концепт у російській науці належить С. Воркачову [1], давні східнослов'янські тексти на широкому культурному тлі досліджує В. Колесов [2:235–281]. В українському мовознавстві концепт опрацьовує В. Кононенко [3:111–124]; цікавими є й зіставні студії, як-от роботи С. Мартінек [4], А. Смерчка [6]. Зазначені дослідження охоплюють тріаду «почуття – картина світу – мова» з акцентом на лінгвальному рівні. Пропонований тут розгляд метамовної функції мови у відповідних контекстах може доповнити знання не лише про зазначений фрагмент картини світу, а й про загальніші засоби та шляхи мовної самопрезентації особистості в дискурсі. Метою статті є з'ясування закономірностей уживання метамовної рефлексії в текстах зазначеного типу та виявлення зв'язку між такою рефлексією і дискурсивним самопозиціонуванням автора.

Передусім у досліджуваних текстах спостерігаємо пряму рефлексію над семантичним обсягом імені концепту, над референційними зонами, які воно покриває, і над самою можливістю адекватної референції: «Я навіть не уявляю, як могло з'явитися настільки порожнє і водночас таке універсальне поняття, хто міг доплунути аж до такої крайньої точки абстракції...» (Софія Андрухович [13:17]; далі після цитат із видання [13] наводжу тільки сторінку); «Сьогодні разом зі свободою любов складає ідеальну пару найабстрактніших величин» (Андрій Бондар: 34). Така референційна, сказати б, надзвичайність із дуже високою мірою абстракції спричиняє в постмодерністському дискурсі парадоксальні вислови: «...Вичищення слова “любов” з усіх лексиконів усіх мов або заміна його будь-яким іншим словом... ніяк не вплине ані на літературу, ані на філософію, ані на життя. Якщо воно, життя, після такої цензури ще існуватиме» (Іздрік: 126); «Коли йдеться про са-

му любов, я б сказала, що її не існує. Ні, ви неправильно зрозуміли: це не цинічне твердження з метою продемонструвати тверезий розум та холодне серце; це не крик розчарованої стражденої душі, обдуреної та покинутої; і це – хоч я знаю, повірити важко – не така вже й безпросвітна банальність. Твердження “любові не існує” означає лише те, що казати “любов є всюди” було б ще гірше» (С. Андрухович: 17). Саме вербальний парадокс, вочевидь, видається декому з авторів найадекватнішою реакцією на специфічну референцію слова і стає результатом знайомства з численними дискурсивними практиками, що так чи інакше використовують ім'я концепту у свій спосіб.

Утім є ще один спосіб реакції на специфіку концепту – адже, безперечно, дотичною до сказаного вище є й потреба есеїстів висловитися про неможливість добору слів, зафіксувати неспроможність мови: «Вони [любов і смерть] занадто реальні, щоб дати їм назву, означити межі, котрі б вмістили в собі весь огром їхньої ж тайни» (Марія Матіос: 162). Цікаво, що про це йдеться в авторів різних генерацій, із різним лексиконом, у жінок і чоловіків – їхні метамовні (і метатекстові) коментарі об'єднані семою ‘неможливість’: «Любов – це графоманія, нестримне бажання окреслити неокреслюване... Їй потрібна інша мова. Мені ця мова недоступна. Чи не тому я ніколи не писав про любов?» (А. Бондар: 37); «Люди – це пластилінові чубзіки, їхній пластилін – це слова; люди говорять, співставляють, описують і думають. Вони вбивають одне одного. Через конфлікт версій і розбіжність описових систем» (Світлана Поваляєва: 190) – і далі в цієї ж авторки: «Є тільки Любов... І ти ніколи не зможеш описати це словами, бо, на щастя, не все в цьому світі вигадане людьми» (с. 200).

Головне, що привертає увагу: власне, на цій підставі можна провести суттєвий поділ авторів як мовних особистостей у їхньому дискурсивному самопозиціонуванні. Книжка містить і такі есе, у яких метамовне осмислення ключової лексеми та дотичних мовних одиниць майже або й цілковито відсутнє (низький чи нульовий ступінь метамовної рефлексивності), і такі, де навколо зазначених рефлексивів побудовано значну частину тексту (високий рівень такої рефлексивності). В останньому випадку можна говорити, що для декотрих есеїстів адекватно (на їхню думку) побудувати есе без описаної в цьому пункті рефлексії над іменем концепту взагалі неможливо. Принаймні п'ять есе не просто містять подібні фрагменти, а в тій чи іншій формі розпочинаються саме так (ідеться про тексти Софії

Андрухович, Андрія Бондаря, Богдана Жолдака, Світлани Поваляєвої, Юрія Покальчука). Характерним виглядає початок есе Андрія Бондаря: *«Я хотів почати цей текст фразою: “Любов – навдивовижу проституйоване поняття”, але передумав. Подібні цинічні – хоч і нібито справедливі – початки досить зачовгане явище. Отже, цією фразою я свій текст не почну. А міг би й написати “Любов – найпрекрасніше почуття” і продовжити в цілком позитивно-піднесеному дусі, як у нас уміють. Тому взагалі жодною фразою його не почну. Прошу вважати цей фальшивий трактат непочатим краєм роботи...»* (с. 31). Тут метамовна рефлексія ефективно працює на типово постмодерністську гру, є іронічною, проте водночас не стає менш серйозною в самопозиціонуванні автора відносно дискурсів певного типу (і навіть у певній відстороненості від власного дискурсотворення – у намаганні не бути надто серйозним і постійно пам'ятати про відносність будь-яких систем координат, не лише мовної).

Крім того, ключовим в україномовній есеїстичній рефлексії є відоме деяким слов'янським мовам розрізнення *любов / кохання*. Метамовні згадки про наявність такого розрізнення в українській мові, як і про нюансування поняття в деяких інших, знов-таки зустрічаються в кількох зовсім різних авторів. Констатація може стати аргументом на користь певної вищості національної картини світу: *«Адже не всі народи на Землі розрізняють ці два, здавалося б, такі схожі “терміни”. А нас переповнювало так, що одного слова нам виявилось замало»* (Б. Жолдак: 88). Можливі й менш захоплені, безоцінні або й трохи іронічні контексти, у яких експліковано зазначене розрізнення. Важливим є також індивідуальне осмислення, а не лише фіксація факту загальномовної картини світу: *«Нібито аж так усе настільки банально, що раптом для самого себе хочеться відповісти на елементарні питання. Чи можна водночас “любити” і “кохати” певну людину?... Я перестаю вловлювати нюанси, коли йдеться про “любов” і “кохання”»* (А. Бондар: 36). Одним із осердь рефлексії над любов'ю стає також відомий перелік імен цього почуття в давньогрецькій мові (*ерос, філія, агапе...* – у Ю. Покальчука: 201–202) і відповідне розрізнення форм любові. Усе це метамовно експліковане нюансування дозволяє есеїстові наголосити: *«Насправді в житті все залежить не від кольорів, а від відтінків»* (Ю. Покальчук: 201).

Сліди попередніх уживань, залишені на слові *любов*, змушують до спеціального осмислення у власному тексті: *«Будь-чис міркування про лю-*

бов не може комусь одного разу не видатися банальністю... Здається, про неї вже неможливо говорити, не вживаючи чужих цитат» (А. Бондар: 37). Через такі сліди автори часто мають потребу в ході творення тексту про любов вербалізувати власні труднощі, з цим творенням пов'язані. Крім того, внаслідок наявності цих слідів певні мовні засоби викликають опір, негативну оцінку. Це, зокрема, поетизми: *«Ще сміхотворніше плести про щось на кшталт “прекрасної тайни”, “містичної казки” чи “незбагненого плоду печалі та розлуки”»* (С. Андрухович: 18); *«Любов – затерта поетизмами монета, на якій уже не видно номіналу»* (А. Бондар: 37). Ідеться і про необхідність заперечувати пафосність потрібних есеїстові прецедентних висловів: *«Ось так – просто, і ясно, і жодного тобі пафосу»*, – супроводжує Оксана Забужко процитовані відомі слова апостола Павла *«І хоч би я говорив усіма людськими й янгольськими мовами, та не мав би любови, то був би я міддю дзвінкою або кимвалом брязкучим»* (с. 106). На рівні пресупозиції (частково розкритої в тексті О. Забужко вище і нижче від цитованого фрагмента) існує те саме уявлення мовних особистостей про наявність у частини лінгвальних засобів специфічного забарвлення, яке може спричиняти небажану реакцію адресата і мусить бути раціоналізоване, усвідомлене, щоб не спричиняти комунікативних та інших невдач.

Але попри це потреба висловитися змушує до пошуку, і тут заміною спрофанованих поетизмів стає індивідуальний слововжиток. Яскравий приклад цього – метафора, зумовлена несподіваним розвитком міжмовної омонімії; болгарське слово *грижа* (турбота, піклування) зі статті про любов цією мовою дає есеїстові підстави для рефлексії над українським омографом: *«Любов – грижа, наріст, випуклість на людині. Те, що випирає з неї, те, що потім змушений носити з собою все життя... Неоперабельна грижа»* (А. Бондар: 31). Так формується авторська метафоризація, яка виконує роль виклику метафорам загальноновживаним. Причому на рівні концептуальному суттєвих трансформацій може й не відбуватися (*те, що випирає* [=те, чого не можна приховати]; *те, що потім змушений носити з собою все життя* – це, зрештою, цілком типові для картини світу загалу слоти *любові*), а от на мовному рівні народжується експресія високого рівня саме завдяки okazionalності метафори. Встановити зв'язки, мотивувати номінацію – це і є діяльність мовця на металінгвальному рівні в такому випадку. Таке саме встановлення зв'язків відбувається й у висловленні Костянтина Москальця, де автор використовує вже

інакший метамовний прийом – ствердження синонімії лексем, які не є синонімами в загально-вживаній мові: «... Створення мистецьких творів неможливе без любові, або, як говорив Барт, без неврозу. У випадку з ремісниками чи графоманами ми негайно помічаємо у їхніх виробачих засадничу відсутність найголовнішого – містичного, невротичного, любовного, називай як хочеш, – начала» (с. 172).

Спостереження над метамовною любов'ю засвідчують, що варто цілеспрямовано з'ясовувати співвіднесення метамовних засобів із вербалізацією конкретних концептів. По-перше, це дозволяє глибше вивчати культурно-когнітивні феномени. По-друге, це дає змогу простежувати відмінності не лише в мовленні, а й в індивідуально-світоглядних засадах особистостей. Уже саме розлоге цитування одних есеїстів і скромна присутність інших у матеріалі цієї розвідки засвідчують різні стосунки в трикутнику «люди-

на – концепт – мова», різну потребу експлікувати властивості мовного матеріалу в ході творення есеїстичного тексту, різний рівень метамовної рефлексивності. Це є складником стилю і невід'ємною частиною самопрезентації. І хоча рівень рефлексивності в різних есеїстів різко коливається (бо й загалом, якщо розглядати добірку есе як єдиний «любовно-літературний» дискурс, його рисами слід назвати плюралістичність і персоніфікованість), проте існують і спільні дискурсивні риси. Зокрема, слід наголосити, що важливу роль у метамовному розкритті ключового концепту відіграють і **специфіка** національної картини світу (вона може ставати навіть своєрідним маніфестом), наприклад лексичне диференціювання понять, і **універсалиї**, як-от принципові межі виражальної здатності мови в певній ділянці світу, що їх, ці межі, мусить обумовити той, хто все ж висловлюється про ту ділянку – у цьому разі концептуалізацію любові.

Література

1. Воркачев С. Любовь как лингвокультурный концепт / С. Воркачев. — М. : Гнозис, 2007. — 288 с.
2. Колесов В. В. Древняя Русь : наследие в слове : в 5 кн. / В. В. Колесов. — СПб. : Филол. ф-т С.-Петербур. гос. ун-та, 2001. — Кн. 2 : Добро и зло. — 304 с.
3. Кононенко В. І. Концепти українського дискурсу : [монографія] / Віталій Кононенко. — К. ; Івано-Франківськ : Плай, 2004. — 248 с.
4. Мартинек С. В. Амбивалентность концепта *любви* (по результатам ассоциативных экспериментов) / С. В. Мартинек // Культура народов Причерноморья : [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/Articles/KultNar/knp49_1/knp49_1_33-36.pdf.
5. Мечковская Н. Б. Семиотика : Язык. Природа. Культура / Н. Б. Мечковская. — М. : Академия, 2004. — 432 с.
6. Смерчко А. Концепти «кохання і шлюб» у фразеології (на матеріалі української, російської та польської мов) / Антон Смерчко // Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії : зб. наук. праць Рівненського держ. гуманіт. ун-ту. — 2007. — Вип. XV : [Електронний ресурс] // Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Apsf/2007_15/articles/article26.pdf.
7. Трифонов Р. А. Метамова свободи / Роман Трифонов // Вісн. Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника : Філологія (Мовознавство). — Івано-Франківськ, 2009. — Вип. XXI–XXII. — С. 15–18.
8. Bierwiazzonek B. Religijne subkategorie miłości / Bogusław Bierwiazzonek // Język a Kultura. — T. 14 : Acta Universitatis Wratislaviensis, № 2229. — Wrocław, 2000. — S. 79–115 : [Електронний ресурс] // Режим доступу: www.lingwistyka.uni.wroc.pl/jk/pobierz.php?JK-14/JK14-bierwiazzonek.pdf.
9. Wierzbicka A. Emotional Universals / Anna Wierzbicka // Language Design : Journal of Theoretical and Experimental Linguistics. — 1999. — Vol. 2. — P. 23–69 : [Електронний ресурс] // Режим доступу: elies.rediris.es/Language_Design/LD2/wierzbicka.pdf.
10. Wierzbicka A. Kocha, lubi, szanuje : medytacje semantyczne / Anna Wierzbicka. — Warszawa : Wiedza Powszechna, 1971. — 279 s.
11. Wierzbicka A. Semantics, Culture and Cognition : Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations / Anna Wierzbicka. — N. Y. : Oxford Univ. Press, 1992. — 488 p.
12. Wierzbicka A. Semantics: Primes and Universals / Anna Wierzbicka. — N. Y. : Oxford Univ. Press, 2004. — 504 p.
13. 100 тисяч слів про любов, включаючи вигук / Юрій Андрухович, Софія Андрухович, Андрій Бондар та ін. ; авт. проекту С. Г. Васильєв, О. А. Коваль ; упоряд. С. Г. Васильєв. — Х. : Фоліо, 2008. — 251 с.